

FRAZEOLOGIZM – OLAMNI BILISH VOSITALARIDAN BIRI

Asadova Shahlo Akmal qizi

Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti

E-mail: asadova90shakhlo@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23557318>

Annotatsiya. Til insonning olamni anglash, idrok etish va uni boshqalarga yetkazish jarayonida muhim vosita hisoblanadi. Inson atrof-muhitdagi narsa va hodisalarni nafaqat sezgi orqali qabul qiladi, balki ularni til yordamida nomlaydi, tasniflaydi, tushunadi va xotirasida saqlaydi. Unda **frazologik birliklar** ham alohida o‘rin egallaydiki, frazeologik birliklar xalqning tarixiy tajribasi, milliy tafakkuri, qadriyatlarini va hissiy munosabatlarini ixcham hamda obrazli tarzda ifodalaydi. Demak, frazeologizmlar har bir millat vakili uchun olamni idrok etish vositalaridan biri sanaladi.

Kalit so‘zlar: olamni til vositasida idrok etish, frazema, ibora, obrazli ifoda

Аннотация. Язык служит для человека важнейшим инструментом познания и восприятия мира, а также средством передачи этого понимания другим. Люди не только воспринимают объекты и явления окружающей среды с помощью органов чувств, но и называют, классифицируют и осмысливают их, а также сохраняют в памяти благодаря языку. Особое место в этом отношении занимают и фразеологизмы, поскольку они лаконично и образно выражают исторический опыт народа, его национальный менталитет, ценности и эмоциональное восприятие действительности. Таким образом, фразеологизмы считаются одним из средств, с помощью которых представители любого народа воспринимают окружающий мир.

Ключевые слова: восприятие мира через язык, фразеологизм, фраза, образное выражение

Annotation. Language serves as a vital tool for humans to understand and perceive the world, as well as a means of conveying that understanding to others. People not only perceive environmental objects and phenomena through their senses but also name, classify, and conceptualize them – and store them in memory—thanks to language. Phraseological units hold a special place in this regard, as they concisely and vividly express a people's historical experience, national mentality, values, and emotional perception of reality. Thus, phraseological units are considered one of the means by which members of any nation perceive the world around them.

Key words: perception of the world through language, phraseologism, phrase, figurative expression

Olamning lisoniy manzarasini anglashda tilning madaniy jihatdan o‘ziga xosligiga e’tibor qaratiladi. Til madaniyatning ajralmas qismidirki, u elatning milliy tarixi, qadriyatlarini, urf-odat-u an’analari, dunyoqarashini aks ettiradi. Ayni paytda, har qanday madaniyat, ma’naviyat, san’at, umuman, ijtimoiylik tilsiz o‘z qimmatini yo‘qotadi. Til madaniyatning nafaqat ajralmas qismi, balki o‘sha madaniyatning o‘zi hamdir. Lisoniy birliklar, jumladan, frazemalar va ularning nutqiy

voqelanma(ibora)lari ham tilning boshqa tasvir vositalari kabi olamning lisoniy manzarasini anglashda asosiy birliklar sifatida xizmat qiladi. Frazema – istalgan nutqiy muloqot ko‘rinishini takrorlardan, zerikishdan xalos qilishning ajoyib usuli. Zotan, frazema qo‘llash nutqni jonlantiradi, ta’sirchanlikni oshiradi, ba’zan nutqqa evfemik ruh beradi.

Nutqiy muloqot frazemalarini qo‘llanilish xususiyatiga qarab ikki asosiy guruhga ajratish mumkin:

a) og‘zaki va yozma nutqda doimiy qo‘llaniluvchi frazemalar: *e’tibor bermoq* (diqqat bilan qarmoq), *eldan burun* (vaqtdan oldin, barvaqt), *ellik og‘iz* (juda ko‘p), *ko‘zi ilinmoq* (mizg‘imoq, uxlay boshlamoq), *ko‘ngli qora* (yomon niyatli, boshqalarga yaxshilikni ravo ko‘rmaydigan), *ko‘ngli to‘q* (o‘ta xotirjam), *joni uzilmoq* (o‘lmoq), *jon kuydirib* (tirishib, astoydil), *jonidan bezor bo‘loq* (ortiq toqat qilolmasligi tufayli o‘limiga ham rozi bo‘lmoq) va h.k.;

b) badiiy, ilmiy yoki publisistik uslublardagina qo‘llaniluvchi frazemalar: *aql-u hush kemasini g‘arq qilmoq* (xayolchanlik), *iymon xirmonini kuydirmoq* (iymonsizlanmoq), *ko‘zidagi tariqday kirni ko‘rmoq* (suhbatdoshning yomon niyatini sezmoq), *ko‘ngliga o‘rnashib olmoq* (sevmok), *qonunni ro‘kach qilmoq* (bahona qilmoq), *shubha ostiga tutmoq* (ishonmaslik), *kaftida o‘stirmoq* (avaylamoq), *malomat yukini ko‘tarmoq/ tuhmat toshlari ostida qolmoq* (nohaq ayblanmoq) va h.k.

Nutqimizda yana shunday frazemalar borki, ularni, odatda, sintaktik jihatdan shakllantirib qo‘llaganimizda ham ma’nosi tinglovchi yoki o‘quvchiga tushunarli bo‘ladi, ya’ni ma’nosi suhbatdoshga tezda yetib boradi. Masalan, *Jonga tegdi* (zeriktirdi); *Alimsoqdan qolgan* (juda eski); *Quloq sol* (eshit); *Ishdan chiqardi* (buzdi; yaroqsiz holatga keltirdi); *Imoni komil* (juda ishonadi); *Baxti qaro* (baxtsiz); *Yuragi tosh* (rahmsiz) [2] va h. Bu kabi obrazli ifodalarni kishi tez fahmlaydi, gap nima yoki kim haqida borayotganini bilib turadi.

Nutqimizda matniy frazemalar ham mavjudki, ularning ma’nosini faqat o‘zi qatnashib kelayotgan kontekst ichidagina anglash mumkin bo‘ladi. Masalan, gap tegmoq (*Majlisda Xadichaxonga gap tegdi* (gapirishga imkon berildi), (*Majlisda Xadichaxonga gap tegdi* (tanbeh eshitdi); et-etidan o‘tib ketmoq/jon-jonidan o‘tib ketmoq (*Qishning izg‘irini ayolning et-etidan o‘tib ketdi* (jismiga chuqur ta’sir qildi), (*Raisning gapi ayolning jon-jonidan o‘tib ketdi* (ruhiga chuqur ta’sir qildi); esi og‘moq (*Zebidan keyin Qurvonbibining esi og‘di* (jinni bo‘lib qoldi), (*Parizodning husni halovatini ko‘rgan yigitning esi og‘di* (mahliyo bo‘lib qoldi). Bu kabi misollarni ko‘plab keltirish mumkin.

Tilshunos olim Yorqinjon Odilov to‘g‘ri ta’kidlaganidek: “Tilimizdagi *ko‘z ochib ko‘rgan, yetti pusht, hunar ko‘rsatdi, ish ko‘rsatdi, oq kiydi, ostona hatladi, ko‘zi yondi, ichagi uzildi* kabi iboralar ham ikki qarama-qarshi ma’noni ifodalay oladi” [6].

Ta’kidlash joizki, nutqda frazemalardan me’yordan ortiq foydalanish kishining aqliy faoliyatga nojo‘ya ta’sir qilishi ham mumkin. Soha mutaxassislari bu borada bir yoki ikkita tavsiflovchi ibora yetarli deb hisoblashadi. Shuningdek, ulardan yonma-yon foydalanmaslik tavsiya etiladi. Frazema biror narsani to‘g‘ridan to‘g‘ri ifodalash o‘rniga aylanma yoki bilvosita ifodalash usulidan foydalanadi. Tabiiyki, bu oddiy tushunchani tasvirlash uchun zarur bo‘lgandan ko‘ra ko‘proq so‘zlardan foydalanishni taqozo etadi. Ulardan foydalanish yozuvchilarga yanada murakkab va nozik ma’no yaratishlariga yoki o‘z yozuvlarida “chuqurlik” hamda mantiqiylikni yetkazishlariga

ko‘maklashadi. Jumladan, ayrim obyektlarning shaxs lisoniy olamida idrok etilish holatini kuzataylik:

“*Dunyoni suv bossa, to‘pig‘iga chiqmaydigan*” – frazeologik jihatdan tarkibi bir nechta so‘zlardan iborat bo‘lgan bu turg‘un birikma “o‘ta beg‘am, beparvo” ma‘nolarini bildiradiki, uni tushunish uchun tinglovchi (o‘quvchi) “suv bosish”, “to‘piq” birliklarining ma‘nosini to‘g‘ri anglashi kerak. Ayni paytda, o‘zbek tilida fikrlaydigan kishining tafakkurida “Dunyoni suv bossa, o‘rdakka ne g‘am”, “O‘z dardi bilan yashaydigan”, “O‘zidan boshqani ko‘zi ko‘rmaydigan” kabi birliklar assotsiatsiyalanishi zarur.

“*Chuchvarani xom sanabsan*” – “xomtama bo‘lma” ma‘nosini bildiruvchi mazkur frazema sof ko‘chma ma‘noga asoslangan bo‘lib, uni aslo to‘g‘ri ma‘noda qo‘llab bo‘lmaydi (odatda, chuchvara (taom nomi) pishirilganda ham, xomligida ham sanalmaydi, demak, bu ibora muayyan mazmunni murakkab tavsiflovchi birliklar sirasiga kiradi.

O‘zbek tilidagi *to‘nini teskari kiymoq* (achchiqlanmoq), *dumi xurjunda* (chala), *anqoning urug‘i* (topilishi qiyin, kamyob narsa); *arpasini xom o‘rmoq* (nimadir yomonlik qilmoq); *bog‘dan kelsa, tog‘dan kelmoq* (suhbatdoshining gapiga hech aloqasi yo‘q gap-so‘z aytmoq); *puch yong‘oq bilan qo‘ynini to‘ldirmoq* (yolg‘on va‘dalar bilan aldamoq); *yer tagida ilon qimirlasa bilmoq* (nihoyatda ziyrak, sezgir) kabi frazeologik birliklar ham muayyan mazmunni murakkab tavsiflovchi birliklar qatorini davom ettiradi.

Frazema obyektning o‘ziga xos xususiyatlarini uzoq eslab qolishga yordam beradi. Muayyan hodisa, tushuncha, narsa, harakat, munosabat kabilarni obrazli tarzda ifodalab, ularning ayrim o‘ziga xos xususiyatlarini bo‘rttirib, tasvirlanayotgan birlik mohiyatini aniqlashni osonlashtiradi [3]. Yozuvchi obyekt yoki hodisa nomini ongimizda hayotning yorqin manzarasini yaratuvchi muhim belgilarning tavsifi bilan almashtirib frazemadan foydalanadi.

Tilda frazemalardan unumli foydalanish ekspressivlikning kuchayishi, nutqning jonli, hissiyotli bo‘lishini ta‘minlab beruvchi omil hisoblanadi. Masalan, oddiy nutqda qo‘llanuvchi “Bola juda erkato‘y” jumlasini ushbu tilda majoziylik va hissiylikni ta‘minlash maqsadida “Bolagining sirkasi suv ko‘tarmaydi” tasviriy ifodasi orqali tasvirlansa, mazmun yanada chuqurlashadi. Obyekt, hodisa, xarakter, xususiyat yoki holatga xos ma‘lum sifatni ham ta‘kidlab ko‘rsatish uchun iboralardan foydalanish maqsadga muvofiq. Masalan, “aravani quruq olib qochadigan” iborasi “ko‘p yolg‘on ishlatadigan odam” tavsifiga nisbatan ma‘no jihatidan kuchliroq. Frazemaning mohiyati obyekt, hodisa, xarakter, xususiyat, holat yoki munosabat ifodasini obrazlilik, hissiy-ta‘siriy bo‘yoqda berishida ko‘rinadi. Iboralar nutqimizga shu qadar singib ketganki, ba‘zan ishlatayotgan birligimizning ibora ekanligi yodimizga ham kelmaydi. Chunki nutqimizda qo‘llagan frazeologik birliklar ma‘nosi suhbatdosh yoki o‘quvchiga so‘zdan-da tezroq yetib boradi. Zotan, u yoki bu muallif tomonidan ishlatiladigan iboralarning ma‘nosini yaxshi anglaymiz. Muayyan asar muallifi, ko‘pincha, yangi, o‘z frazemalarini yaratadi va ushbu xususiyatni ta‘kidlash chizig‘i bo‘ylab quradi. Azal-azaldan ijodkorlar frazemalarga tez-tez murojaat qilganlarki, ular buni eng ta‘sirchan ifoda usullaridan sermahsuli deb hisoblashgan [4; 5].

Tarixiy frazemalar ham obyekt, hodisa, xarakter, xususiyat, holat yoki munosabat ifodalashda tarixiy voqealik hamda diniy qarashlarga asoslangan holda ishlatilganligini kuzatamiz. Jumladan,

Qur'on nuri bilan ziynatlangan qalb (iymonli kishi), iymoni but (diyonatli), O'ziga ayon/xudo biladi/taqdirdan qochib qutilib bo'lmaydi/ taqdirida bitilgan/ taqdirida bor, taqdirida borini ko'rmoq/ taqdiriga tan bermoq/taqdirni tan olmoq, taqdirda bitilgani/ peshonasida bori va h.

Frazeologik birliklar uslubni boyitishga, ta'sirchanlikni oshirishga xizmat qiladiki, bunda, ayniqsa, badiiy, so'zlashuv, publitsistik uslublarga alohida ruh bag'ishlash, ta'sirchanlikni yuqori nuqtaga ko'tarish maqsadida iboralardan foydalanish nutqning jozibadorligini oshiradi. Ba'zan nutqiy aniqlikka erishish ham frazeologik birliklardan mahorat bilan foydalanishga bog'liq bo'ladi. Hatto diplomatik munosabatlarda ham frazeologik birliklardan unumli foydalanish mumkin, bu nutqqa xushmuomalalik va bilvosita tilga urg'u berish mazmunini namoyon etadi. Yozuvchilar jonli tasvirlar yaratish, yaratilgan voqelikka shubha-gumonlarni qo'shish yoki o'ziga xos his-tuyg'ularni yetkazish uchun frazeologik birliklardan foydalanishadi.

Bundan tashqari, frazeologik birliklar **inson obrazini yaratishda** ham katta imkoniyatga ega. Insonning xarakteri, xulq-atvori, ruhiy holati va boshqa kishilarga munosabati ko'plab iboralar orqali ifodalanadi. Masalan, “qo'li ochiq” iborasi saxiylikni, “qo'li kalta” iborasi esa, imkoniyatning cheklanganligini anglatadi. Bunday birliklar insonni bevosita tavsiflamasdan, uning muayyan xususiyatini obrazli tarzda ochib beradi.

Demak, **frazeologik birliklar olamning lisoniy manzarasining muhim tarkibiy qismi** bo'lib, ular orqali til egalarining nafaqat fikri, balki **milliy tafakkuri, mentaliteti, qadriyatlari va borliqqa munosabati** ham namoyon bo'ladi. Zotan, frazeologizmlarni tadqiq etish muayyan xalqning tilini o'rganish bilan birga, uning **milliy dunyoqarashi va madaniy olamini** anglash imkonini ham beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Искандарова Ш.М. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони): Филол.фан. док. дисс. автореф.– Т.: ТАИ,1999. – Б.12.
2. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изохли фразеологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. –407 б.
3. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Raupova L., Qurbonova M., Abuzalova M., Yuldasheva D. Hozirgi o'zbek tili. Darslik. – Buxoro: Durdona, 2021.–555 b.
- 4.Вафоева М. Ўзбек тилида фразеологик синонимлар ва уларнинг структурал-семантик таҳлили: Филол. фан. номзоди дисс. – Самарқанд, 2010.– Б.112.
- 5.Yuldasheva D.N., Asadova Sh.A. O'zbek tilida frazeologik graduonimiya. Monografiya. – Germaniya: Globe Edit international Publishing Group, 2021.– 85 p.
6. <https://sputniknews.uz/20230915/iboralar-38860833.html>